

QARAQALPAQ TILINDE LINGVOMÁDENIYATTANÍW MÁSELELERI HÁM ONÍŇ MILLIYLIKTI SÁWLELENDIRIWDEGI ÁHMIYETI

Ulbanu Qayıpnazarova

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703797>

Annotaciya: Maqalada til hám mádeniyattıń óz-ara baylanıslılıǵı hám olardıń lingvokulturologiyalıq kózqarastan úyreniliwi analiz etiledi. Somatikalıq frazeologizmler arqalı xalıqtıń milliy mentaliteti, úrp-ádetleri hám mádeniy qádiriyatları sáwlelendiriledi. Qaraqalpaq tilindegi lingvokulturologiyanıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti kórsetilip, til arqalı milliy mádeniyattı saqlaw zárúrligi atap ótiledi.

Tayanış sózler: Til, mádeniyat, lingvokulturologiya, somatikalıq frazeologizm, milliy mentalitet, lingvistika.

Аннотация: В статье анализируется взаимосвязь языка и культуры, а также их изучение с лингвокультурологической точки зрения. Через соматические фразеологизмы отражаются национальный менталитет, обычаи и культурные ценности народа. Показано теоретическое и практическое значение лингвокультурологии в каракалпакском языке, подчёркивается необходимость сохранения национальной культуры через язык.

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, соматические фразеологизмы, национальный менталитет, лингвистика.

Annotation: The article analyzes the interrelation between language and culture and their study from a linguoculturological perspective. Through somatic phraseological units, the national mentality, customs, and cultural values of the people are reflected. Theoretical and practical significance of linguoculturology in the Karakalpak language is shown, emphasizing the importance of preserving national culture through language.

Keywords: language, culture, linguoculturology, somatic phraseological units, national mentality, linguistics.

Házirgi zaman til biliminde milliyligimizdi bekkemlewde mádeniyat hám til, úrp-ádetler arasındaǵı baylanıslar, adamlar arasındaǵı hár qıylı kóz qarastırılǵı til biliminde tiykarǵı máselelerden bolıp sanaladı. Mádeniyat – til arqalı ómir súredi. Sol sebepli tildi mádeniyattan, mádeniyattı tilden ajratıp bolmaydı. Hár bir millettıń ádebiy tili arqalı milliy mádeniyattı júzege keledi. Hár qanday xalıq hám millettıń basqalarınan ayırıp turıwshı milliy dástúrleri, úrp-ádetleri, sóylew usılı hám sóylew mádeniyatı bar. Til, shaxıs hám mádeniyattı tilge baylanıslı faktor retinde úyreniwshı lingvomádeniyattanıw iliminiń til biliminde ayrıqsha ózine tán lingvomádeniy analizleri hám qásiyetleri menen áhmiyetli bolıp sanaladı. Mine usı sıyaqlı til birlikleriniń lingvomádeniy qásiyetleri haqqında sóz etilgende eń dáslep sózdıń tásirlilegen kúsheytiwshı hám gápke emocional-ekspressivlik máni beriwshı somatikalıq frazeologizmlerdiń lingvokulturologiyalıq tárepten ajralıp turatuǵın belgilerine toqtalıp ótiwimiz kerek. Sonlıqtan qaraqalpaq

tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdi milliy-mádeniy aspektte úyreniw maqsetke muwapıq esaplanadı. Somatikliq frazeologizmler xalıqtıń mádeniyatı hám milliy mentaliteti, etnomádeniyatı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı kórsetiwshi til birlikleri esaplanadı.

Ulıwma aytqanda tek ǵana somatikalıq frazeologizmler emes bárshe tildegi frazeologizmler sol millettiń jasaw tárizin, mádeniyatın, milliy dástúrlerin, sol tilge tán sóz baylıqlarınıń hám bilimleriniń ayqın kórinisi. Sonlıqtan bolsa kerek ózbek tilshisi Sh.Raxmatullaev frazeologizmler haqqında bilay degen: «Frazeologizmler millettiń mádeniyatın kórsetiwshi maǵlıwmatlar bazası hám de tiykarınan lingvomádeniyattanıwdı bildiriwshi til birliǵı» – dep kórsetedi. [Рахматуллаев Ш.1966]

Ózbek tilshisi D.Nıyazmetova da tildegi frazeologizmlerdiń quramındaǵı ózgeshelikler mámleket yáki xalıqtıń qandayda bir dáwirde ózine tán belgileriniń rawajlanıwı nátiyjesinde jámiyettegi ózgerislerdi suwretlewshi ózine tán kóz qaraları esalaplaydı [Д. Ниязметова. 2021:18].

Sonlıqtan hár bir tilde xalıqtıń milliyligin, úrp-ádet hám dástúrlerin kórestiwshi kóplegen frazeologizmler júzege kelgen. Derlik bárshe frazeologizmlerde til hám milliy-mádeniyat arqalı dunya kartinasın ańlatıwshı ózgeshelikleri bar.

Búgingi kúnde tillerdi milliy-mádeniy, milliy-mádeniyattı bolsa lingvistikalıq kóz qarastan ilimiy hám de ámeliy dereklerge tiykarlangan halda úyreniw zárúrligi ádewir sezilmekte. Usı sıyaqlı máselelerde hazirgi zaman til biliminde tillerdi hám ondaǵı ózgesheliklerdi úyreniwge lingvomádeniy tárepten izertlew júdá úlken itibar qaratılmaqta. Bunnan tisqari til hám mádeniyat ortasındaǵı óz ara baylanıslar til biliminde tilshi ilimpazlardıń qızıǵıwshılıǵın ózine qaratqan jańa taraw bolıp esaplanadı. Eń dáslep lingvomádeniy qatınastıń tiykarǵı ózine tán qásiyetlerin ashıp beriwde házirgi dáwir til bilimindegi «lingvokulturalogiya» termininiń astında qanday túsinikler jatırǵanlıǵın anıqlap alıwımız lazım. Bunıń ushın eń dáslep til hám mádeniyattıń óz ara baylanısı hám de qatınasın úyrenip shıǵıwımız kerek.

Kórnekli rus tariyxshısı, tilshi P.M.Bicilli til hám mádeniyat haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Til óziniń qurılısı, leksikası boyınsha mádeniyat tárepleriniń biri emes, al eń áhmiyetlisi bolıp tabıladı, yaǵniy til-mádeniyattı qorshap turǵan ayna». Al E.Sepir bolsa «Til mádeniyattan bólek jasay almaydı, sebebi ol biziń turmıs tárizimizdi sıpatlawshı, sociallıq jaqtan miyras bolıp qalǵan ámeliy kónlikpeler hám ideyalar birikpesinen ibarat» [П.М. Бицилли 1996:158].

Lingvokulturologiya pániniń rawajlanıwında «koncept» túsinigi oraylıq orında jaylasadı. Koncept - insan oy-pikiri hám mádeniyatınıń til arqalı sáwlelengen logikalıq-kognitiv birliǵı sıpatında qaraladı. Koncept til arqalı jámiyet sanasında qalıplesip, máni

hám túsinipler jıyındısı sıpatında til biliminde semantikalıq yadro sıpatında kórinedi. Máselen, “júrek” túsiniği tek biologiyalıq túsinikti emes, al mehir-muhabbat, qorqıw, sezim, batırlıq sıyaqlı mádeniy táreplerdi de óz ishine aladı. Bunday túsiniplerdiń payda bolıwı sol xalıqtıń jasaw tárizi, milliy dástúrleri hám milliy sanasına, sonday-aq tilindegi xalıq tilindegi frazeologizmlerge de baylanıslı. Sonlıqtan, konceptler til hám mádeniyattıń úzliksiz baylanısın kórsetiwshi tiykarǵı birlikler bolıp esaplanadı. Buǵan dálil sıpatında E.S. Kubryakovtıń salıstırmalı túrde bildirgen pikirini keltirip ótsek boladı: «koncept – psixikalıq sistema bolıp, ol túrli kompaziciyalıq kórinistegi bilimler kvanti yamasa ulıwmalasıwı». [Кубрякова.1996].

Qaraqalpaq til biliminde usı kúnge shekem til hám mádeniyattıń qatınasına jeterli dárejede dıqqat qaratilǵan, sebebi lingvokulturalogiya hám koncept terminlerine baylanıslı túsinipler hám maǵlıwmatlar arawlı kítaplarda jáne de lingvokulturalogiyalıq tárepten analiz islengen dissertaciya hám de maqalarda izertlewshilerimiz tárepien islengen

Mısalı, Sh.Abdinazimov hám X.Tolıbaev avtorlıǵında «Lingvokulturalogiya» atlı eń dáslepki oqıw qollanbasınıń altınshı bóliminde “Koncept” termininiń payda bolıwı hám rawajlanıw jolları haqqında ayıp ótilgen [Sh.Abdinazimov, X.Tolıbaev. 2020:140].

Lingvokulturalogiya máseleleri G.Kdırbaevanıń «Man» – «adam» konceptosferası birlikleriniń lingvomádeniy hám lingvokognitivlik ózgeshelikleri (inglis hám qaraqalpaq tilleri mısasında) atlı dissertaciyası [Г.К.Қдырбаева.2017].

E.Iskenderova «Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi» atlı monografiyasında qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń konceptuallıq analizi haqqında ayıp ótilgen [E.Iskenderova. 2014:124].

Qaraqalpaq til biliminde lingvokulturalogiyalıq máselelerdi ilimiy-teoriyalıq tiykarda izertlew nátiyjesinde usı baǵdarda bir qansha arawlı ilimiy maqalalar jaratılǵan hám bul mashqalalardıń sheshimi belgilep berilgen. Mısalı:

P.Najimov hám A.Matjanovlardıń avtorlıǵındaǵı «Til bilimin izertlewde antropocentristlik paradigma» maqalası qaraqalpaq til biliminiń antropocentristlik paradigma túsiniğiniń rawajlanıwındaǵı ózgerisler sonday-aq lingvokulturalogiya, etnolingvistika, psixolingvistikalıq sıyaqlı baǵdarlardı izertlegende tek ǵana tilde emes ruwxıy kúshlerdi izertlew kerekligin ayıp ótedi. Ulıwma alǵanda maqala tariyxıy-salıstırmalı metod hám sistemalı-strukturalıq izertlewler menen birgelikte qalıplesken antropocentristlik baǵdar haqqında ayıladı [П.Нажимов, А.Матжанов.2021:184-187].

Demek qaraqalpaq til bilimi ushın lingvokulturalogiya pání oǵada úlken áhmiyetke iye. Sebebi ol til hám mádeniyat arasındaǵı úzliksiz baylanıstı sáwlelendiredi, xalıqtıń milliy mentalitetin, ruwxıy dúnyasın hám mádeniy qádiriyatların til arqalı ashıp beredi.

Lingvokulturologiya járdeminde biz tildiń tek ǵana grammatikalıq dúzilisin emes, al onıń artında turǵan xalıq mádeniyatı, dúnyaqarası, úrp-ádet hám dástúrlerin de tereńrek túsinemiz. Sonlıqtan bul pán milliy ózlikti saqlawda, xalıq mádeniyatın til arqalı áwladtan-áwladqa jetkeriwde, sonday-aq, tildi mádeniyat penen únles halda úyreniwde sheksiz orın iyeleydi.

Ádebiyatlar:

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Т.,1966
2. Д. Ниязметова. Инглиз ва Ўзбек тилларида озиқ-овқат компонентли фразеологизмларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Тошкент-2021. Б. -18.
3. Бицилли П.М. Избранные труды по филологии. Нация и язык.-М.: Наследие.1996.-158 с; Сепир П.М. Избранные труды по филологии. Нация и язык.-М.:Наследие.1996.158 с.
4. Кубрякова и др. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е.С. Кубряковой, М., 1996.
5. Abdinazimov Sh., Tolibaev X., Lingvokulturologiya. -Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 2020. 140 b.
6. Қдырбаева Г.К. «Ман» - «Адам» концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнетив -хусусиятлари (инглиз ва короқолпоқ тиллари мисолида):Филол.фан.фалс.д-ри (PhD)... дис.автореф.-Тошкент, 2017;
7. Iskenderova E. Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi. – Nukus.: Golden Print Nukus, 2024. – 124 b.
8. Нажимов П., Матжанов А. Тил билимин изертлеўде антропоцентристик парадигма.- ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. Нөкис, №4 (265),184-187-б.